

ИСТОРИЯ

З ІСТОРІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА М. ДРАГОМАНОВУ В СОФІЇ

Валерій Власенко

Анотація: У статті йдеться про історію виготовлення та встановлення пам'ятника на могилі українського громадсько-політичного діяча, вченого Михайла Драгоманова в Софії. Визначені основні учасники й інституції реалізації проекту.

Ключові слова: Драгоманов, еміграція, пам'ятник, Софія.

У вересні 2011 року в Україні та Болгарії на державному рівні відзначили 170-річчя від дня народження відомого українського громадсько-політичного діяча, мислителя, вченого в галузі суспільних наук Михайла Петровича Драгоманова (1841, Гадяч – 1895, Софія). Один із лідерів громадівського руху в Україні 60-70-х років XIX століття, доцент Київського університету св. Володимира, він змушений був емігрувати.

Останні 7 років життя нашого співвітчизника були пов'язані з Болгарією. Працюючи на посаді професора кафедри історії Софійського університету, він підготував цілу когорту вчених, які стали засновниками наукових шкіл у галузі етнографії, історії та соціології. Серед них – літературознавець та історик, державний діяч, член Болгарської та Сербської академій наук, міністр освіти Болгарії, посол Болгарії в Україні (1918-1919), зять М. Драгоманова Іван Димитров Шишманов (1862-1928).

Діяльність М. Драгоманова на ниві освіти та науки і нині пам'ятають у Болгарії. Декілька років поспіль у Софії проходять наукові конференції «Драгоманівські студії», в яких беруть участь викладачі-україністи Софійського університету ім. Климента Охридського, науковці Інституту літератури Болгарської академії наук, члени Асоціації українців Болгарії, співробітники музеїв, представники української діаспори в цій країні та українських вищих

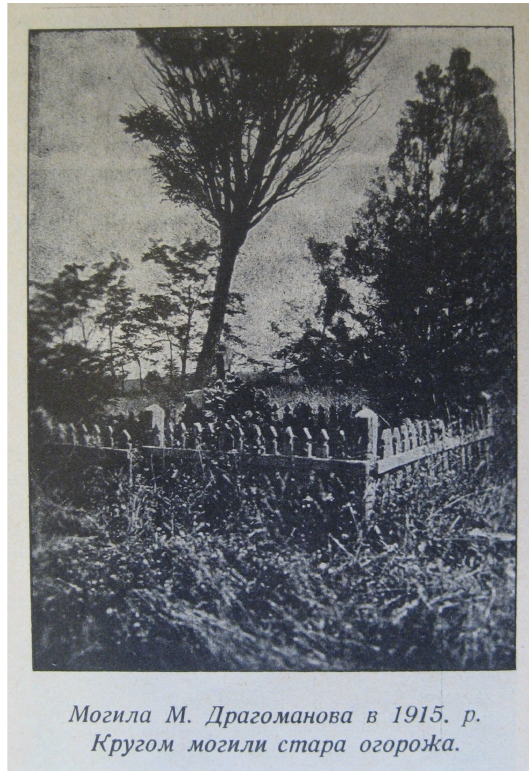
навчальних закладів. Минулого року в Україні побачила світ найповніша на сьогодні бібліографія праць ученого (Михайло Драгоманов 2011). Проте, незважаючи на численні студії, присвячені вивченню біографії, наукової діяльності та творчої спадщини М. Драгоманова, поза увагою дослідників залишилися питання вшанування пам'яті великого вченого у Болгарії.

Свого відомого співвітчизника пам'ятали й українські політичні емігранти, які внаслідок бурхливих революційних подій 1917-1921 років в Україні та Росії опинилися в Болгарії. Їхніми зусиллями було встановлено пам'ятник на могилі вченого у Софії. Для реалізації задуму був створений спеціальний комітет, залучені матеріальні та людські ресурси. В історіографії це питання не знайшло широкого висвітлення. В окремих публікаціях згадується лише факт відкриття пам'ятника М. Драгоманову (Павленко 1995: 180; Степовик 1994: 105-107; Жукивский 2005). Саме тому автор ставить собі за мету розкрити питання щодо встановлення пам'ятника на могилі вченого.

Зауважимо, що ідея встановлення такого пам'ятника належить родині Шишманових. У 10-х роках XX століття був створений спеціальний комітет, зібрано 1000 болгарських левів, проте реалізувати цю ідею завадила Перша світова війна. Зібрані кошти поклали на депозит до Софійського народного банку (Филонович 1933: 49). А після завершення війни та зміни політичної ситуації в Болгарії родина змушена була залишити країну. Біля могили М. Драгоманова іноді збиралися місцеві українці, щоб ушанувати пам'ять свого співвітчизника. Про це свідчить лист-звернення (на бланку редакції журналу *«Украинско-Български преглед»*) ініціативної групи до українців і болгар від 19 червня 1920 р. відзначити 25-ті роковини смерті М. Драгоманова (НА БАН: 11К-2-585).

Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. внаслідок евакуації з Криму армії Врангеля, більшу частину якої складали уродженці України, та загонів українських повстанців Болгарія прийняла на своїй території тисячі емігрантів з колишньої Російської імперії. Частина емігрантів з цього великого російського емігрантського загалу визнала себе українцями і спромоглася самоорганізуватися, створивши низку громадських організацій. Вагомий внесок у цю справу зробив військовий і громадський діяч, представник Уряду Української Народної Республіки на Балканах, майбутній військовий міністр УНР в екзилі Василь Захарович Филонович (Власенко 2010: 97-115). У 1921-1922 рр. завдяки його зусиллям було засновано 12 українських громад і гуртків, які діяли за статутами, затвердженими Урядом Болгарії. З-поміж них – Українська громада, товариство *«Січ»*, культурно-освітній гурток у Софії. Наприкінці 1922 р. В. Филонович змушений був реемігрувати до Чехословаччини, де згодом став секретарем

Союзу українських журналістів і письменників на чужині, видавцем і співредактором (разом з Миколою Битинським) журналу «Гуртуймося», що виходив у 1929-1938 рр. у Празі та Софії. На його сторінках публікувалися праці В. Филоновича. Серед них – стаття «До історії будови пам'ятника на могилі М. Драгоманова в Софії». Написана на основі документів Комітету з будівництва пам'ятника вченому, до складу якого він свого часу заочно входив, вона містить цікаві матеріали з історії цієї інституції.

Могила М. Драгоманова в 1915. р.
Кругом могили стара огорожа.

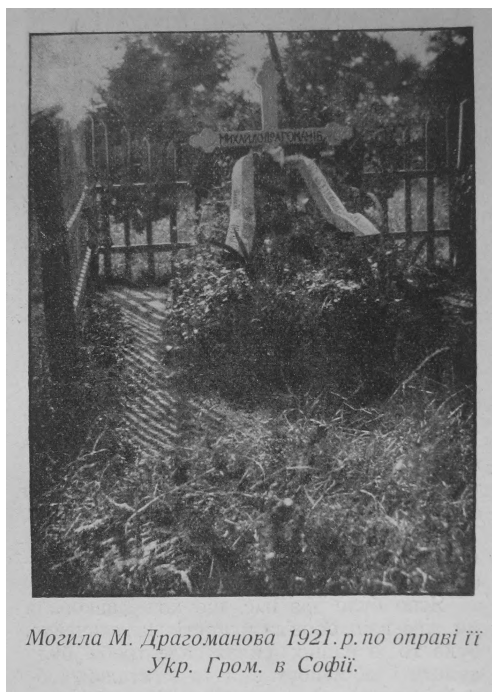
Знаючи, що у Софії похований М. Драгоманов, В. Филонович разом із своїми побратимами вирішив розшукати могилу вченого. Проте перша спроба самотужки знайти її виявилася марною. Тоді Василь Захарович звернувся у цій справі до представника колишнього Посольства України в Болгарії Василя Драгомирецького. Наступної неділі пошуки на кладовищі продовжилися. І навіть сам дипломат не зміг точно вказати місце поховання. Тому, *«розсипавшись в лаву, та тим захопивши цілий кут кладовища, від могили до могили, шукали дороге для нас, Українців, місце останнього спочинку великого українського патріота і вченого. Аж, нарешті, вже майже при самому виході з кладовища, одному з нас пощастило знайти й саму могилу. Сум охопив нас усіх. За пару кроків від могили стояв водовод. А біля нього болото від води»*. За свідченням В. Филоновича, могили фактично не було, була лише запала яма, до якої схилився старий потрісканий дубовий хрест з ледь помітним написом: *«Михаїль*

Петровичъ Драгомановъ»; але ми скорше догадались, аніж прочитали той напис» (Филонович 1933: 47). Саме біля могили і виникла думка реставрувати місце поховання вченого. Невдовзі засипали яму, обклали могилу дерном і поправили та вирівняли хрест. Прилучилася до впорядкування могили й тільки-но повстала *«Українська громада»* на чолі з В. Филоновичем. За пару тижнів поставили огорожу, витесану особисто Василем Захаровичем.

Незабаром у Софії виник український *«Гурток імені М. Драгоманова»*. Згодом до нього долучилися й українські емігранти з с. Кочериново та м. Перник. Цей гурток спільно з іншими українськими організаціями опікувався впорядкуванням могили. Незважаючи на те, що В. Филонович змушений був залишити Болгарію, він підтримував зв'язки з *«драгоманівцями»*. Напередодні 30-х роковин смерті М. Драгоманова Василь Захарович висловив думку про встановлення на могилі сталого надгробка. Наприкінці жовтня 1925 р. у Софії було сформовано Комітет з будівництва пам'ятника на могилі М. Драгоманова у складі Б. Цибульського (голова), І. Вонархи-Варнаки, І. Маслюка, П. Романюка та І. Коршуна. Усі вони були членами *«Гуртка імені М. Драгоманова»*.

Проте внаслідок цілої низки об'єктивних і суб'єктивних причин справа виготовлення та встановлення пам'ятника розтягнулася на декілька років. По-перше, на початку своєї діяльності Комітет не визначився з формою та вартістю пам'ятника. Не розраховуючи на велику суму, Комітет передбачав впорядкувати могилу так, щоб вона мала пристойний вигляд і

без постійного догляду. Отже, перший проект – звичайна гранітна плита та огорожа навколо неї. Через те, що двоє членів Комітету реемігрували до Франції, до його складу ввели двох нових – М. Колесника та Ю. Полтавченка. Згодом, за пропозицією В. Филоновича, кооптували ще й відомого українського громадського діяча і скульптора Михайла Паращука (1878-1963), який проживав у Софії. Його обрали скарбником Комітету.

Могила М. Драгоманова 1921.р.по оправі її
Укр. Гром. в Софії.

Тоді ж звернулися до доньки вченого Л. Шишманової-Драгоманової щодо вирішення різноманітних формальностей з болгарською владою та форми пам'ятника. Лідія Михайлівна не погоджувалася на встановлення православного хреста. Батько, за її словами, хоча і був християнином, проте перевагу надавав протестантизму. У травні 1926 р. Комітет вирішив придбати готовий надгробок вартістю не більше 15 тис. левів. На цьому ж кладовищі знайшли прийнятний зразок надгробка. Експертом в даному випадку виступив М. Паращук. Але на початку червня того ж року троє членів Комітету, приїхавши до Софії, випадково натрапили на вже готовий надгробок, ціна якого не перевищувала 10 тис. левів. Враховуючи брак часу (до 22 червня) і помірну ціну надгробка, вони заплатили 2 тис. левів завдатку (ЦДАГО: 269-2-267, 189). Потім листом повідомили про це В. Филоновича та надіслали ескіз надгробка. Василь Захарович у відповідь написав: *«Шкиця цього примітивно-незграбного пам'ятника мене вразила»*. Було вирішено повернути завдаток. Ще у травні В. Филонович замовив проект пам'ятника відомому скульптору Володимиру Січинському (1894-1962), який тоді жив у Чехословаччині. Одночасно свій проект виконав М. Паращук і замовив його виконання майстру. При наявності коштів другий скульптор пропонував навіть вилити з бронзи погруддя М. Драгоманова (ЦДАГО: 269-2-267, 191зв).

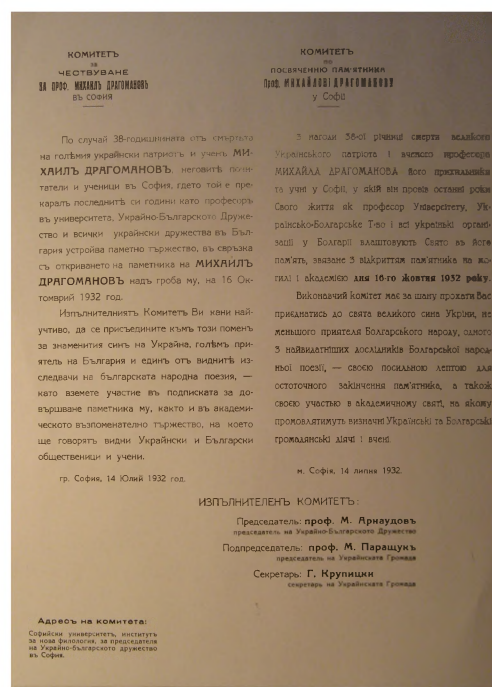
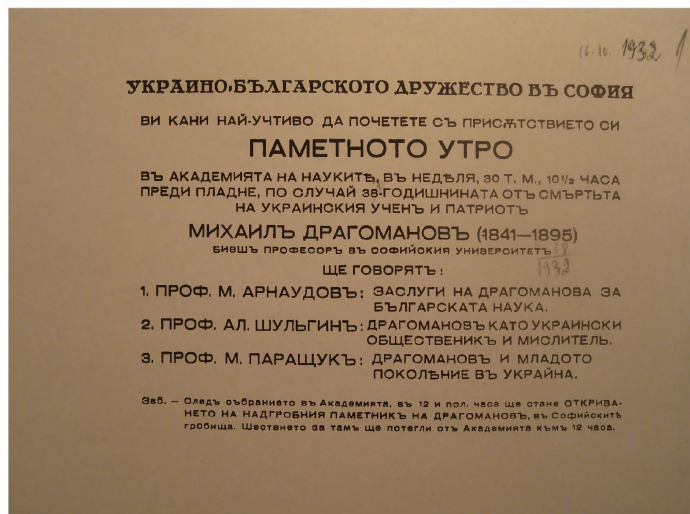
По-друге, паралельно з визначенням проекту пам'ятника збиралися кошти на його виготовлення. У Чехословаччині цією справою опікувався В. Филонович. Основу грошового фонду склали суми, зібрані *«Гуртком імені М. Драгоманова»* в Болгарії, Українським високим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова в Празі, В. Филоновичем у Чехословаччині, та надані Л. Шишмановою (п'ята частина всієї суми). Врешті-решт було зібрано 26492 болгарських леви. Через більшу вартість проекту (35 тис. левів) В. Січинського та

очікувану тривалість його виконання Комітет надав перевагу проекту М. Парашука (ЦДАГО: 269-2-267, 210зв). Скульптору були надані відповідні кошти, які він витратив на оплату роботи майстра та на свої власні потреби. Згодом вияснилося, що скульптор не виконав узяті на себе зобов'язання. Він не виготовив пам'ятник і не повернув гроші. Через це дата встановлення пам'ятника впродовж декількох років переносилася. У листопаді 1926 р. в українській емігрантській пресі в Чехословаччині помилково була опублікована замітка про відкриття пам'ятника М. Драгоманову у Софії (Культурні свята 1926: 3). Членами Комітету навіть обговорювалося питання про притягнення скульптора до суду (ЦДАГО: 269-2-261, 2-2зв). Але через чергові обіцянки виконати роботу або повернути кошти та небажання виносити «сміття з хати» така ситуація тривала декілька років. Про конфлікт знали й окремі члени Уряду УНР. Так, наприкінці 1928 р. військовий міністр генерал-хорунжий В. Сальський давав поради В. Филоновичу щодо вирішення цього питання (ЦДАГО: 269-2-270, 26зв-27). Згодом досить критичні зауваження на адресу М. Парашука за зволікання з установленням пам'ятника висловила і Л. Шишманова-Драгоманова (НА БАН: 11К-5-507, 1-1зв).

По-третє, навесні 1926 р. виникла нова перепона. Софійська міська управа, дозволивши встановлення пам'ятника на могилі М. Драгоманова, вимагала перенести її в інше місце. За новим планом кладовища та прокладенням у ньому алеї могила М. Драгоманова більшою своєю частиною виходила на одну з таких алеї. Треба було або зрівняти могилу із землею, або перенести тлінні останки до іншого місця, а на це повинна була бути згода доньки вченого. Переговори з міською управою у цій справі спочатку вів І. Шишманов, а після його смерті у червні 1928 р. – його дружина. Після довгих вагань Лідія Михайлівна погодилася на перенесення могили (пересунення її трохи назад).

Врешті-решт, пам'ятник було виготовлено. Він становив собою стоячі одна на одній плити з граніту висотою 190 см, шириною 70-75 см, товщиною 30-35 см. На передній плиті викарбувано зображення тризуба, під ним вмонтовано бронзовий медальйон – посмертну маску М. Драгоманова, а далі напис: «*Михайло Драгоманів*». Під написом висічений хрест і роки життя вченого (1841-1895). Крім цього, викарбувано ще напис: «*Великому Громадянинові від Української еміграції*». У серпні 1930 р. відбулося перепоховання тлінних останків М. Драгоманова. Роботами керував М. Парашук. У вересні того ж року передбачалося встановлення і самого пам'ятника. Проте і цього разу обіцянку не було виконано. Тоді ж сталися й останні зміни у складі Комітету. Замість Ю. Полтавченка обрали І. Міщенка. Наприкінці вересня 1931 р. у листі В. Филоновича до колишнього члена Комітету І. Вонархи-Варнаки повідомлялося про те,

що пам'ятник на могилі М. Драгоманова вже встановлено (ІЦДАГО: 269-2-277а, 61). У травні 1932 р. було оприлюднено справоздання (звіт) Комітету. Після встановлення пам'ятника право на його відкриття Комітет передав Українсько-болгарському товариству. Був створений спеціальний Комітет із посвячення пам'ятника М. Драгоманову в Софії. 14 липня 1932 р. його виконавчий орган у складі голови Українсько-болгарського товариства М. Арнаудова, голови Української громади М. Паращука та секретаря цієї громади Г. Крупицького розіслав повідомлення про урочисте відкриття пам'ятника 30 (16) жовтня того ж року, а згодом – і програму урочистого засідання (НА БАН: 58К-1-150, 1-3; ГАРФ: 9145-1-1036, 1-2).

У зазначений час у приміщенні Болгарської академії наук відбулося урочисте засідання (академія), в якому взяли участь міністр освіти, президент БАН, ректор та професори Софійського університету, дипломати, представники болгарської громадськості й українські емігранти. Всього зібралося близько 300 осіб. Було чимало і росіян. Серед них – професори В. Мякотін і П. Біціллі. Першу доповідь про життєвий шлях, політичні погляди та наукові здобутки М. Драгоманова виголосив професор Михайло Арнаудов. Він докладно зупинився на здобутках вченого у галузі етнографії та фольклористики. Наступну доповідь про життя та творчість М. Драгоманова виголосив французькою мовою колишній посол України в Болгарії, професор Олександр Шульгин. Через пізній час професор Михайло Паращук відмовився від запланованого виступу. Він оприлюднив лише частину численних привітань на адресу

організаторів заходу, зокрема від Уряду УНР в еміграції, українських політичних партій, громадських організацій, наукових інституцій, вищих навчальних закладів, окремих осіб. Пізніше надійшло привітання і від П. Мілюкова, який після смерті М. Драгоманова очолив кафедру історії в Софійському університеті, охарактеризувавши свого попередника як *«високоморальну постать, позбавлену великого шовінізму і як гарячого українського патріота»* (Софіянин 1932: 16-18). Потім захід було продовжено вже на кладовищі. Священик освятив пам'ятник. З промовами виступили О. Шульгин, учень М. Драгоманова представник університету Войчев. У заході взяли участь представники всіх українських емігрантських організацій у Софії.

Група людей біля пам'ятника на могилі М. Драгоманова. Зліва – направо: М. Парашук, О. Шульгин, Л. Шишманова-Драгоманова, Св. Шишманов, Ст. Арнаудова, Цв. Парашук, М. Арнаудов, Софія, 30(16) жовтня 1932 р.

Публіч на хода українських емігрантів і болгарських громадян до могили М. Драгоманова, Софія, 30(16) жовтня 1932 р.

Українські емігранти і болгарські громадяни під час освячення пам'ятника на могилі М. Драгоманова, Софія, 30(16) жовтня 1932 р.

Отже, від висловлення ідеї про встановлення пам'ятника на могилі Михайла Петровича Драгоманова до її реалізації пройшло більше десяти років. Незважаючи на

різноманітні перепони, проблеми матеріального й організаційного забезпечення справи, пам'ятник було виготовлено і встановлено на відповідному місці. Перспективними, на наш погляд, є студії з історії Українсько-болгарського товариства в Софії, в тому числі і щодо вшанування цією інституцією пам'яті М. Драгоманова.

Література:

Власенко 2010: Власенко, В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921-1922 рр. – В: Київська старовина, К., 2010, №6, 97-115.

ГАРФ: Государственный архив Российской Федерации, ф. 9145, оп. 1, ед. хр. 1036.

Жукивський 2005: Жукивський, В. 110 години от смъртта на Михайло Драгоманов. – В: Украински вести (Болгарські вісті). С. <http://www.ukrpressbg.com/his-ukr-dragomanov03.html> (відвідано 20.06.2012).

Культурні свята 1926: Культурні свята. В Болгарії. – В: Українське життя. Подєбради, 1926, № 11 (4 листопада), 3.

Михайло Драгоманов 2011: Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861-2011) / КНУТІШ, Наук. б-ка ім. М. Максимовича; [упоряд.: М. О. Мороз, В. А. Короткий, І. І. Тищенко та ін.; редкол.: Гриценко І. С. (голова), Драгоманова Н. С., Нестеренко В. Г. та ін.]. Дрогобич, 2011, 740.

НА БАН: Науковий архів Болгарської академії наук, ф. 11К, оп. 2, а. е. 585.

НА БАН: Науковий архів Болгарської академії наук, ф. 11К, оп. 5, а. е. 507.

НА БАН: Науковий архів Болгарської академії наук, ф. 58К, оп. 1, а. е. 150.

Павленко 1995: Павленко, В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 років. Київ, 1995.

Софіянин 1932: Софіянин. Драгоманівське свято в Софії. – В: Тризуб. Париж 1932, № 47 (4 грудня), 16-20.

Степовик 1994: Степовик, Д. Скульптор Михайло Парашук: життя і творчість. Едмонтон-Торонто-Київ, 1994.

Филонович 1933: Филонович, В. До історії будови пам'ятники на могилі М. Драгоманова в Софії. – В: Гуртуймося. Прага, 1933, № X, 47-52.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 261.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 267.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 270.

ЦДАГО: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 2, спр. 277а.

Інформація про автора:

Валерій Власенко, кандидат історичних наук, доцент

Кафедра історії

Сумський державний університет

Вул. Римського-Корсакова, 2, Суми, 40007

E-mail: v_m_vlas@ukr.net